

КОНЦЕПТ ЗІРКА ЯК СТЕРЕОТИП ЕТНОКУЛЬТУРНОГО МИСЛЕННЯ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті розглядаються лексичні одиниці, що репрезентують один із важливих складників концептосфери «нежива природа» — концепт зоря — на матеріалі української прози другої половини ХХ ст. Приділяється увага концептуальній ознаці «кількість», що є релевантною для мовної свідомості українців; актуалізуються етнокультурні риси концепту.

Ключові слова: слово, концепт, концептосфера, концептуальна ознака, асоціація.

Серебрянская И.Н. Концепт зїрка как стереотип этнокультурного мышления в языке украинской прозы второй половины ХХ в. *В статье рассматриваются лексические единицы, представляющие одну из важных составляющих концептосферы «неживая природа» — концепт «зїрка» — на материале украинской прозы второй половины ХХ в. Внимание уделяется концептуальному признаку «количество», который является релевантным для языкового сознания украинцев; актуализируются этнокультурные характеристики концепта.*

Ключевые слова: слово, концепт, концептосфера, концептуальный признак, ассоциация.

Serebryanska I.M. Quantitative perception of stars as stereotype of ethnocultural thinking in the Ukrainian prose of the second half of the twentieth century. *The article deals with analysis of the lexical units which represent concept star, the essential part of the concept sphere “inorganic nature”, in the works of the Ukrainian writers of the middle of the twentieth century. It focuses on the conceptual sign “quantity”, which is relevant for the modern Ukrainians, and reveals the ethnic-cultural properties of concept.*

Keywords: word, concept, concept sphere, concept sign, association, peculiarities.

У кожній мові певним чином відбивається менталітет етносу як національна специфіка людського світосприйняття. Інформацію про матеріальну й духовну самобутність українського народу значною мірою передають мовні засоби вираження різноманітних реалій природи. Ці засоби неодноразово ставали об'єктом наукових досліджень.

Актуальність нашої роботи зумовлюється посиленням інтересу сучасної мовознавчої науки до антропоцентричних проблем, серед яких значне місце посідає поняття концепту.

Метою дослідження є аналіз семантичних можливостей мовних репрезентантів концепту зоря — одного з важливих складників концептосфери «природа». Основну увагу приділяємо кількісному аспекту вживання лексичних репрезентантів концепту зїрка в контексті українського етнокультурного світосприйняття.

Матеріалом для дослідження послужили прозові твори Михайла Стельмаха, Олеса Гончара та Григорія Тютюнника, які є видатними представниками української прози другої половини ХХ ст.

Загалом природу в термінах «концепт», «тематично-описовий дискурс», «символ», «художньо-образна модель» в українському мовознавстві опрацьовували І.Є. Богданова, Н.В. Буравльова, К.Ю. Голобородько, І.М. Дишлюк, В.М. Лемська, Л.А. Лисиченко, Т.В. Скорбач, Н.І. Станкевич, О.С. Таран. Чимало сучасних лінгвістичних праць присвячено розгляду як окремого слова-концепту природи, так і лексико-семантичних і тематичних

груп: *небо й небесні тіла* (О.О. Маленко, С.М. Подвигіна), *земля* (Н.В. Лобур, С.А. Шуляк), *вода* (Т.І. Бадмаєва, Г.А. Огаркова, Г.І. Шаповалов), *степ* (О.Є. Єфименко), *рослини* (І.І. Рогальська), *тварини* (О.О. Селіванова), *пейзаж* (Г.П. Пасічник) та ін. Серед цілої низки концептів природи варто виділити концепт *зоря*, який ще не був об'єктом окремого дослідження українських мовознавців, хоча, на нашу думку, заслуговує на особливу увагу.

До зображення зоряного неба, яке здавна заворожувало людей, зверталось багато майстрів слова, пов'язуючи з ним різноманітні, часом несподівані асоціації, які свідчать про безмежність потенційних семантичних можливостей слова. Так, наприклад, у творах М. Стельмаха, О. Гончара та Г. Тютюнника зорі асоціюються з очима, коханням, долею, життям, смертю, людиною, дитинством, радістю, сльозами, дорогами прикрасами, красою, хлібом, літаками, зерном, душею та ін. Серед названих асоціацій є як традиційні, пов'язані з архетипним сприйняттям небесних світил, так і індивідуально-авторські, неповторні, зумовлені особливостями світобачення кожного митця, соціальними, історичними та іншими умовами життя людини. Їх розгалужена система заслуговує на окреме дослідження, адже в тканині літературного твору образна, емоційно насичена космонімічна лексика посідає вагоме місце.

Релевантною для концепту *зоря* в художньому світі української прози другої половини ХХ ст. є ознака «кількість». Зірки в авторській уяві сприймаються переважно як «сукупність», розмаїтість небесних світил, про що свідчить передусім той факт, що в більшості проаналізованих контекстів слово *зоря* / *зірка* використовується у формі множини. У деяких випадках, як наприклад: *Чорнолісся зведеною банею прикриває темно-блакитну ріку, тремтить поодинокими зорями, немов сльозами* (З: т. 3, 297), – хоча й маємо множинну граматичну форму іменника *зорі*, проте прикметник *поодинокі* виражає не множинне лексичне значення: «ізолювані від інших, позбавлені зв'язку з іншими» [5: 534]. У художніх текстах концептуальна ознака «кількість», властива конценту *зоря*, найкраще сприймається в опозиції «багато – мало».

Чітко визначену кількість небесних тіл репрезентовано в художніх текстах сполученням слів *зірки, зорі* з кількісними числівниками *сім, три, дві* (*Притихши біля воріт і придивляючись до семи зірок, я несподівано кажу про це дідусеві...* (З: т. 4, 493); *Понад шляхом на темному небі закрасувалося сузір'я – дівчина з коромислом, а нижче неї, опускаючись до дерев, ясно світили три зорі* (З: т. 2, 568); *Ярослав заглянув їй у вічі: може, там лише насмішка? Але там було дві довірливі зорі* (З: т. 6, 18). Кількісне сприйняття зірок зумовлюється стереотипами мислення, що склалися в українців щодо популярних сузір'їв: *сім зірок* – це *Великий Віз*, *три зірки* – *Малий Віз*. В останньому ж прикладі номінація *дві зорі* використовується на позначення дівочих очей на основі спільної семи *'блиск', 'краса'*, а також кількісної ознаки.

У наступному контексті образ двох зірок, якому властиве позитивне емоційне забарвлення, є контрастом до пригніченого душевного стану Марка Безсмертного, героя роману М. Стельмаха «Правда і кривда». Мовний образ двох зірок виконує в тексті виражальну функцію – репрезентує ду-

шевний стан персонажа, його самотність, печаль: *Правда, костурів швидше позбудеться, а коли повеселішають його думки, як он ті дві зірки, обведені золотавим, з передвесьняною вогістю туманцем?* (3 : т. 4, 90).

Для мови творів Г. Тютюнника й О. Гончара значення множинності об'єкта зоря, виражене метафорично, не є характерним, хоча лексеми *зорі* / *зірки* досить поширені в контексті. У прозі ж М. Стельмаха ужиті метафоричні засоби, що вербалізують концепт «зоря», навпаки, свідчать про те, що все небо вкрите зорями візерунками: *гніздами зірок* (3 : т. 3, 476), *бджолами зірок* (3 : т. 1, 28), *вінками зірок* (3 : т. 7, 329), *роїнням зірок* (*Де ж тепер його дівочка? Чи десь на лужку завершує стіжок, чи під ним і роїнням зірок виглядає свого косаря?* (3 : т. 5, 141)). І ці візерунки, як правило, асоціюються із земними об'єктами: людиною, предметами її природного оточення, побуту. У текстах репрезентовано концептуальний зв'язок верхнього та нижнього просторів, який здавна був важливим у картині світу українського етносу.

Удаючись до оригінальних порівняльних конструкцій, М. Стельмах вдало співвідносить різну сукупність зірок то з атмосферними явищами – метелицею (*Їх [зірок] стає все більше, ось вони закружляли, наче золота метелиця, я почув їхній шелест, їхню музику...* (3 : т. 4, 545)); то із рослинним світом – колосками (*...А коні, підіймаючись синюватою дорогою в поле, темніють і темніють: обминувши вітряки, доходять до самого неба, затуляють кілька золотих колосків-зірок і невідомо де зникають* (3 : т. 1, 84)), або ж невизначену чітку сукупність зірок автор передає просто за допомогою сполучення слова *зірка* зі словом *кілька*: *...І кілька зірок тремтить в сітці його гілля* (3 : т. 1, 92).

Специфікою етнокультурного сприйняття неба та небесних природних об'єктів є використання не тільки гіперонімічних, а й гіпонімічних номінацій на позначення зірок. Окрім безпосередньо слова *сузір'я*, у творах М. Стельмаха знаходимо і власні назви на позначення багатьох шанованих нашими предками сузір'їв. Спостерігаючи за зоряним небом, люди виділяли в ньому окремі групи яскравих зірок і давали їм назви, у яких було відображено їх побут і спосіб мислення. До найуживаніших номінацій сузір'їв у художньому мовленні М. Стельмаха належать: *Чумацький Шлях* (найпопулярніший на Україні народний варіант імені нашої галактики – *Молочного Шляху*), *Стожари* (це народний варіант назви Плеяди, в основу якого покладено ознаку яскравості світіння), *Віз*, *Чумацький Віз*, *Стріла*, *Косарі*, *Візничий*, *Лебідь*, *Орел*, *Волосожар*. Часом декілька з них можуть поєднуватися в одному контексті, що свідчить про цілісне естетичне сприйняття навколишнього світу художніми персонажами і, відповідно, самим автором: *І дуже полюбляла в жнива після праці лягти на воза і дивитись на зорі, на Чумацький Шлях, на Стожари і на той Віз, що народився із дівочих сльозин* (3 : т. 4, 570). У цьому прикладі слово *Віз* актуалізує міфологічне походження небесного природного явища.

Особливе ставлення українців до Чумацького Шляху в художньому мовленні виявляється в порівнянні його із земним *Великим шляхом*, адже земля для хлібороба, безперечно, мала визначальну роль: *У небі двома рукавами простягся Чумацький Шлях, а то іще є Великий шлях на землі...* (3 : т. 3, 624).

Подібний асоціативний образ знаходимо й у творах Г. Тютюнника, який порівнює зоряну доріжку на небі з *росянистим слідом на землі* (6: т. 1, 234), утілюючи переконання наших предків, що Чумацький Шлях – це «Божа дорога, нею ходить Матір Божа, сам Бог, і їздить св. Ілля на своїй вогненній колесниці» [4: 49]. Отже, цілком погоджуємося з дослідниками космонімічної лексики, які підкреслюють, що внутрішня форма образного найменування *Чумацький Шлях* викликає «найрізноманітніші поетичні асоціації, додаткові смислові й естетичні відтінки значень, і є невичерпним джерелом метафоричної образності...» [2].

Чумацький Віз (народний варіант назви сузір'я *Велика Ведмедия*), що історично пов'язаний з українським асоціативно-образним мисленням і є однією із найпопулярніших художніх одиниць в українській поезії, у прозових творах також посідає вагоме місце. Як зауважує Л.Т. Масенко, «частотність космоніма може істотно впливати на цілісність його структурних компонентів, тобто двочленні популярні оніми в поетичному мовленні часто зазнають усічення одного з компонентів» [2], що ми спостерігаємо і в художньому мовленні М. Стельмаха: *...збиєшись з дороги, стоїть самотній Віз із надломленим вієм* (3 : т. 2, 417). У цьому випадку виникає необхідність усунення одного з компонентів назви *Чумацький Віз*, уведеної до тексту як елемент художнього пейзажу, із метою семантичної нейтралізації її внутрішньої форми, яка звичайно викликає дуже багато асоціацій. М. Стельмах подає варіативну назву *Чумацького Возу – Великий Віз: ...і вія Великої Воли спускалося до самої землі* (3: т. 3, 313). А метафора *вія Великої Воли* свідчить про антропоморфне семантичне наповнення етнокультурного концепту *зоря*.

Герой роману М. Стельмаха «Хліб і сіль» дід Дунай розповідає легенду про «велике семизір'я» – *Чумацький Віз*, згідно з якою зірки – це дівочі сльози: *І тоді над порожньою посудиною заголосила дівчина.. Сльози її впали на дно глека і враз піднялися угору сімома великими зірками. А далі пішов такий дощ, що напоїв усю землю і всіх людей...* (3: т. 1, 585). До того ж, сузір'я Чумацький Віз отримує образну назву *зоряне поле*, яка унаочнює асоціативний зв'язок двох просторових рівнів – землі й неба: *Ось і зараз дивиться Христинка на зоряне поле, на Чумацький Віз, а сльози самі падають і падають. Чого їх так багато в житті? І коли їх поменшає? Навіть Чумацький Віз – це теж дівочі сльози* (3 : т. 1, 585).

Космонім *Стріла* в М. Стельмаха асоціюється з війною – напевно, під впливом функціональних особливостей зброї, назвою якої також виступає це слово: *...А на Стрілу, може, й не треба – вона війну приносить* (3: т. 5, 39). Іноді в художньому тексті автора цікавить не стільки сама назва сузір'я, скільки етнокультурні образи, які зоряний малюнок викликає в уяві людини: *...на темному небі закрасувалося сузір'я – дівчина з коромислом...* (3: т. 2, 568).

У семантичній структурі назв сузір'їв при їхньому контекстному сполученні з дієсловами актуалізуються кілька основних сем:

– 'світло': *горять Стожари* (3: т. 3, 474);

– 'рух'; так, у межах одного контексту спостерігаємо презентацію руху зірок (і, відповідно, їх світла) у різних напрямках – рух по горизонталі, по вертикалі вгору і вниз, – який забезпечує загальне символічне значення 'пів-

ній час': Стожари — *перейшли*, Косарі — *піднялися*, Великий Віз — *спустив чумацьке в'їя* (3: т. 3, 655);

— 'статика': *збившись з дороги, стоїть самотній Віз із надломленим в'їям* (3: т. 2, 417). Словосполучення *надломлене в'їя*, на противагу актуальним у прозі М. Стельмаха виразами *чумацьке в'їя*, *золоте в'їя*, має негативну конотацію, продукуючи в контексті символічне значення 'нерозділене кохання'. Традиційно ж у художній мові для передачі подібного пригніченого психічного стану людини письменники звертаються до зооморфного виразу *надломлене / підбите крило*.

У творах Григорія Тютюнника також вербалізовано образи найшановніших українцями сузір'їв: ...*Мерехтів срібним пилком Чумацький шлях* (6: 226); *Великий Віз уткнувся дишлом у Бєєву гору* (6: 234) (дієслово *уткнувся* вказує на художнє «оживлення» сузір'я).

Для О. Гончара характерне вживання найменування *Чумацький Шлях* у символічному, сенсово навантаженому значенні — 'історія народу': *А над тобою простір, всіяний зорями: світлою порошею курить Чумацький Шлях — шлях твоїх пращурів, що проходили тут чумаками в чорних дьогтарних сорочках...* (1: т. 5, 20). Використовуючи словосполучення *Чумацький Віз* як пряму номінацію сузір'я, письменник збагачує його додатковою семою 'батьківщина': *Тобі світитимуть інші сузір'я. Але нашого Чумацького Воza не забувай...* (1: т. 5, 270). А конструкція: *...аж між зірками Чумацького Шляху...* (1: т. 5, 207) — образно реалізує просторове значення 'дуже далеко, високо'.

Таким чином, доходимо висновку, що в художніх творах другої половини ХХ ст. небесні світила традиційно сприймаються в сукупності, актуалізуючи своє міфологічне походження. У власне прямому значенні назви сузір'їв у досліджуваних текстах майже не вживаються через закріплену в художньому мовленні їх «національну маркованість». Часто відбувається накладання прямого й переносного значень, символізація номінації, коли ядерною стає периферійна етнокультурна сема, формуючи національно марковане символічне значення. Відносно невелику вживаність у прозових творах галактичних назв, на нашу думку, можна пояснити певною «відірваністю» їх від повсякденного життя людини: вони є лише об'єктами зоряного неба, які можна побачити, — і не більше. Перспективою дослідження є аналіз інших релевантних ознак концепту *зоря* та їх мовних репрезентантів, представлених у творчому доробку українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О. Твори : в 7-ми т. / Олесь Гончар. — К. : Дніпро, 1987—1988. 2. Масенко Л.Т. Українські імена та прізвища / Л.Т. Масенко. — К. : Знання, 1990; [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.br.com.ua> 3. Стельмах М. П. Твори : в 7 т. / Михайло Панасович Стельмах. — К. : Дніпро, 1982—1984. 4. 100 найвідоміших образів української міфології / [Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О.]. — К. : Орфей, 2002. 5. Тлумачний словник сучасної української мови / уклад. Л.П. Коврига, Т.В. Ковальова, В.Д. Пономаренко; за ред. проф. В.С. Калашника]. — Харків : Белкаркнига, 2005. 6. Тютюнник Г.М. Твори : в 2-х т. / Григорій Михайлович Тютюнник. — К. : Дніпро, 1970. — Т. 1 : Вир : [роман]. — 1970.